

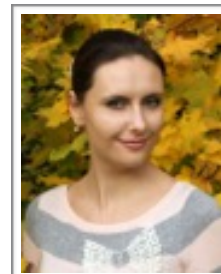
ІНТЕГРАТИВНА ФУНКЦІЯ ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

Середюк Вікторія Володимирівна

кандидат юридичних наук

асистент кафедри теорії права та держави

Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Збільшення кількості досліджень проблем юридичної відповідальності впродовж останнього десятиліття, а також наявність низки в повній мірі нез'ясованих та нерозкритих аспектів цього явища свідчить про особливий інтерес до розгляду питань, пов'язаних із переосмисленням сутності юридичної відповідальності, її характерних ознак та функцій.

Для визначення поняття юридичної відповідальності та розкриття її сутності значну роль відіграє виокремлення та дослідження її функцій.

У вітчизняній літературі під функціями юридичної відповідальності розуміють головні напрями юридичного впливу як на правопорушника, так і на інших осіб з метою захисту правопорядку і виховання суб'єктів права, які вчинили чи можуть вчинити правопорушення [7, с. 482-483].

Більшість науковців виокремлюють такі функції юридичної відповідальності, як репресивно-каральна, попереджувальна, правовідновна (компенсаційна), виховна [5, с. 205; 9, с. 159; 10, с. 27]. Однак вони вивчалися переважно фрагментарно при дослідженні інших правових явищ. Окремих питань щодо функцій юридичної відповідальності торкалися у своїх працях С. Алексєєв, Б. Базильов, С. Бобровник, І. Галаган, О. Лейст, М. Малєїн, О. Мурашин, Н. Тарбагаєв, М. Фарукшин та ін.

Зі зміною суспільних, економічних, політичних умов напрямки впливу юридичної відповідальності не залишаються незмінними. Очевидно, що наведений перелік функцій не є вичерпним і потребує подальшого дослідження. Аналіз вітчизняної літератури свідчить про домінування нормативістського підходу до розуміння права при визначенні функцій юридичної відповідальності. Тобто, це питання розглядається через призму впливу норм про юридичну відповідальність на осіб. Разом з тим майже відсутні дослідження функцій юридичної відповідальності відповідно до соціологічного розуміння права. Недостатня увага звернена на вплив юридичної

відповідальності як соціального інституту та на вплив її заходів як психологічних факторів для особи, яка їх зазнає.

Новітнім, на нашу думку, видається розуміння юридичної відповідальності польським правником В. Лянгом. Останню науковець розглядає як ланку, яка єднає особу із суспільством, вказуючи у цьому контексті на інтегративну функцію юридичної відповідальності [15, С. 67]. Погоджуючись з В. Лянгом, юридичну відповідальність доцільно, зокрема, досліджувати як особливий вид інституційних зв'язків у конкретних правових культурах або ж як суттєвий конструктивний елемент у структурі правового порядку.

Ні у вітчизняній, ні у радянській літературі інтегративна функція юридичної відповідальності не розглядалася. Лише останнім часом науковці почали висловлювати ідеї щодо інтегративної ролі права. Так, Н.М. Оніщенко зазначала, що правова система має бути інструментом інтеграції та взаємодії економічної, духовної та інших соціальних систем, а інтегративна функція права полягає в об'єднанні різних верств населення для розвитку демократичного громадянського суспільства [13, с. 41]. На думку В.С. Ковальського, інтегративна функція права характеризується закріпленням стандартів правової поведінки, перетворенням індивідуальних стандартів поведінки в корпоративні або інституціональні стандарти [8, с. 33].

Відомо, що функції юридичної відповідальності, як вияв функцій права, присутні в реалізації усіх його функцій та конкретизують правовий вплив [6, С. 91].

Разом з тим досліджень інтегративної функції права дуже мало і вони не торкаються юридичної відповідальності. Оскільки право виступає однією із систем соціального регулювання, то юридична відповідальність становить одну з основних інституційних форм суспільного контролю за індивідами та колективними суб'єктами в межах правового порядку. Тому, на нашу думку, було б актуально дослідити інтегративний аспект впливу юридичної відповідальності на особу.

Мета статті – переосмислити функціональне призначення юридичної відповідальності та розкрити її інтегративну функцію, на яку досі не було звернено належної уваги у правовій науці.

Вплив юридичної відповідальності як соціокультурної інституції відбувається за двома напрямками: через індивідуально-психологічну та соціальну складові природи людини, що тісно і нерозривно пов'язані.

В індивідуально-психологічній площині юридична відповідальність як різновид загального явища відповідальності складає елемент свідомості, що впливає на формування та існування особистості.

Так, Р. Мей пояснює існуючий взаємозв'язок «Я» (особистості) та навколишнього «світу» через наявність явища відповідальності. Поняття відповідальності передбачає виникнення «відповіді», здатності «відповідати на що-небудь». Іншими словами, особистість не може стати собою, якщо безперервно не відповідатиме світу, частиною якого є [11, с. 52-65]. Таким чином, відповідальність – це реакція психіки людини на зовнішні виклики. В соціальній площині – це усвідомлення власного взаємозв'язку і взаємозалежності із суспільством. А тому може тлумачитися також як відповідь на ті дії та події, що відбуваються у соціумі, як усвідомлення приналежності до еventуального виникнення їх результатів та можливості вплинути на них.

Соціалізація особистості як процес пристосування свідомості людини до соціальних умов передбачає сприйняття світогляду, засвоєння знань, досвіду, моральних критеріїв, що характеризують суспільство. Міра цього сприйняття і засвоєння виражає ступінь соціалізації особистості, тобто свідоме виконання нею усіх вимог суспільства. У соціалізації особистості переважають соціальний контроль, сприйняття соціального досвіду, структура спілкування, виконання соціальних функцій. Однак у процесі цієї соціалізації можуть спостерігатись різні дефекти, зумовлені переключенням сприйняттям соціального досвіду, впливом антисуспільних установок, особистісною соціальною спрямованістю. Такі відхилення впливають і на психологічну структуру особистості, що виражається у вчиненні правопорушень[14].

Соціалізація супроводжується явищем інтеріоризації. Інтеріоризація – процес засвоєння і перетворення у власні внутрішні норми і установки зовнішніх соціальних правил, установок, цінностей, досвіду (Е. Дюркгейм, Л. Виготський, Т. Парсонс). У процесі інтеріоризації особистість «привласнює» результати суспільного досвіду та культури через виховання та навчання, а одночасно і освоює певні позиції, ролі, функції, сукупність яких характеризує її соціальну структуру [2, с. 172]. Важливим є те, що в результаті цього процесу особа сприймає засвоєні норми, ідеали, цінності як свої власні, а не нав'язані ззовні, оскільки вони виявилися вбудованими в її психіку та соціальну складову особистості. Право, як ціннісна нормативна система, становить для особи ту сукупність модальностей, орієнтирів, рольових інтеграторів, яку вона приймає, а також сприймає як свою власну систему цінностей, вимог і критеріїв до держави, суспільства, інших осіб. Юридична відповідальність як правовий

інститут також формує очікування на правомірну поведінку або повернення до правомірної поведінки і відновлення правового порядку – стану адекватних реакцій учасників відносин і збереження впорядкованого суспільства.

Інтерпретуючи теорію соціальної дії Т. Парсонса, зауважимо, що право, як і будь-яка інша нормативна система, полягає у визнанні людьми стандартів поведінки і очікуванні їх дотримання усіма учасниками відносин. Вочевидь, чим більше в суспільстві існує такого визнання, а також виправдання таких очікувань, тим більше суспільство є впорядкованим та інтегрованим.

Тому шляхом інтеріоризації інституціоналізованих цінностей (наприклад, системи правових норм) виникає справжня мотиваційна інтеграція поведінки в соціальній структурі. Лише у випадку прийняття і засвоєння соціальних норм, установок, цінностей на високому рівні можливо сказати, що соціальна система перебуває у стані високої інтеграції, а публічні та приватні інтереси її членів досягли узгодження [1, с. 81].

Варто зазначити, що юридична відповідальність у контексті соціальної системи – це визнання прав і свобод людини і громадянина, а отже захист і відповідна реакція на порушення правових норм. З іншого боку – це інструмент тиску на учасників відносин, які у нормативній системі не виправдовують очікувань інших учасників діяти належним чином згідно з визнаними стандартами поведінки.

Особа, перебуваючи у суспільстві, може бути соціалізованою або погано соціалізованою. Не порушуючи правових норм, вона інтегрована до суспільства, оскільки відповідає його вимогам, очікуванням, оцінкам. Відповідаючи соціальним нормам та стандартам поведінки, особа перебуває у тісному зв'язку із суспільством. Від суспільства вона також може очікувати виконання норм та стандартів. Такою гарантією для неї виступає соціальна інтегрованість. Саме цю соціальну інтегрованість і забезпечує інститут юридичної відповідальності.

Порушуючи правові норми, особа втрачає на певний час зв'язок із суспільством, оскільки правопорушення похитнуло правовий та суспільний порядок. Юридична відповідальність у такому випадку покликана відновити зв'язок особи та суспільства, втрачений через скоєння правопорушення.

Одна із стадій штрафної відповідальності – стан покараності (судимість, наявність адміністративного або дисциплінарного стягнення), який виникає в результаті застосування штрафних, каральних санкцій. Недолік правового стану особи, яка має судимість чи стягнення, полягає в тривалому осуді правопорушника, в правовому позначенні його як такого, що потребує

особливої уваги та виховного впливу державних органів, громадських організацій, трудових колективів тощо [9, с. 148].

Виходячи з того, що юридична відповідальність становить одну з основних інституціалізованих форм суспільного контролю за особою та соціальними групами, дослідження інтеграційної функції юридичної відповідальності в структурі особистості людини стає емпірично можливим та пізнавально результативним за умови визнання тісного зв'язку між інтеграційною функцією та завданнями контролю, які здійснює юридична відповідальність у межах визначеного правового порядку та правової системи [15, С. 67].

Якщо розглянути юридичну відповідальність з точки зору соціологічного підходу, то вона становитиме врегульовані правом відносини між порушником та уповноваженою від імені держави особою. Такі відносини виникають як результат так званого розриву правомірних відносин особи із суспільством. Аномальна ситуація втрати особою такого зв'язку зумовлює необхідність вирівнювання та відновлення нормального стану суспільних, у тому числі і правових, відносин. Серед правових засобів одну з ключових ролей у таких випадках відіграє юридична відповідальність. Урухомлення її механізму та пов'язаних з цим процедур покликане здійснити ресоціалізаційний вплив на особу правопорушника, його перевиховання та виправлення. Іншими словами, зведення до мінімуму асоціальних аспектів психіки особи та залучення її до системи нормальних відносин. Ресоціалізація, виправлення, виховання, залучення особи до діяльності у правовому полі – це елементи інтеграційного впливу юридичної відповідальності.

Якщо розглянути психічний стан особи правопорушника, що відображає ставлення до свого вчинку, то можна розрізнити такі його прояви. По-перше, особа може засуджувати свої дії, шкодувати про вчинене, розкаюватися, відчувати сором і докори сумління. В такому випадку особа не втратила усвідомлення соціальних цінностей, і повернення її до суспільства є простішим. Часто такі особи усвідомлюють необхідність понесення юридичної відповідальності або навіть зазнають її заходів у добровільному порядку. По-друге, особа може виправдовувати свій вчинок, іноді навіть надавати йому суспільно корисний зміст, пояснювати правильність вчинку через знецінення порушених норм та цінностей, використовуючи хибні орієнтири. В цьому випадку виправлення правопорушника – складний психологічний процес реконструкції особистості, що полягає у внутрішній перебудові, зміні цінностей, формуванні соціально адаптованого стилю життя та діяльності.

Зокрема, М. І. Єнікеєв, зазначає, що особливістю психічного стану більшості засуджених є психічне напруження. В результаті проведеного спостереження за такими особами було встановлено, що психологічне перетворення засуджених відбувається у кілька етапів [4, с. 5-15, 519].

Перший етап полягає в появі механізму психологічного захисту, іноді соціального відчуження, психологічного імунітету на так звані виховні чинники. Колектив, у якому знаходиться особа, має суттєвий вплив на її поведінку, асиміляцію в середовищі, виникнення бар'єрів у спілкуванні з особами, які не входять до цього колективу. В ув'язненій людини відзначається навіть «невроз беззмістовності буття».

На другому етапі відбувається ціннісна переорієнтація засудженого, прийняття ним норм і цінностей того середовища, в якому він перебуває, виникнення у засудженого стійкої стратегії та тактики поведінки в нових умовах. У цей період формується соціально-рольова поведінка.

На третьому етапі настає час усвідомлення очікуваного звільнення. У той же час особа переживає негативні почуття та емоції, пов'язані з цим. Її турбують уявлення про входження до нового і вже незвичного середовища, про влаштування нового життя, труднощі в комунікації, в пошуку житла, працевлаштуванні, при зверненні до державних органів. Попереду у особи – нова перебудова особистості, вироблення нової тактики поведінки та життєвої стратегії [4, с. 519].

Як помітно, у випадку засудження особи до обмеження чи позбавлення волі, спостерігається її вихід поза межі нормального суспільства. Особа вимушена опинитися в особливій сфері комунікації, переживаючи кілька разів переломлення особистості, її трансформацію.

Таким чином стає зрозуміло, що в результаті правопорушення, а особливо, злочину, особа віддаляється від суспільства, втрачає з ним нормальний зв'язок. У місцях обмеження чи позбавлення волі звужуються комунікативні, пізнавальні, освітні, етичні можливості. Обмежується також сутність людини.

З огляду на це юридична відповідальність мала б слугувати інструментом комунікації та інтеграції особи правопорушника і суспільства. На жаль, у нашій правовій системі юридична відповідальність лише частково реалізує таку функцію і значною мірою формально. Це зумовлено кількома причинами. По-перше, форматом пенітенціарної системи, яка не виправляє особу, а здебільшого погіршує її моральний, психологічний та інші стани. По-друге, переважною скерованістю юридичної відповідальності на реалізацію державного примусу,

покарання та фіскальної функції на користь держави. По-третє, домінуванням презумпції винуватості в правовій культурі та правовій свідомості суспільства.

Інтегративна функція відповідальності, що полягає у встановленні зв'язку між людиною та соціумом, пов'язує особу з іншими, встановлює гарантії тривалості відносин, виконання зобов'язань, прийняття, визнання та реалізацію прав особи [3, с. 33]. Це при тому, що відповідальність в цілому надає людині соціальний зміст життя та діяльності.

За допомогою конструктивної скерованості юридичної відповідальності, а саме відновлення правопорядку, відновлення правового статусу, відшкодування шкоди, забезпечення захисту прав та законних інтересів, примусового виконання обов'язків, держава і суспільство застосовує реальні прагматичні засоби і досягає конкретної мети.

Порушення правової норми за своєю сутністю є деструктивною формою поведінки, що полягає у неадекватній реакції на вимогу правового припису. Це призводить до непродуктивних рішень, шкоди для суспільства, держави та індивідів. Натомість юридична відповідальність втілює продуктивні рішення, пропонує дієве вирішення проблем посталої шкоди, порушеного правопорядку тощо.

Інтегративна функція юридичної відповідальності чітко проглядається з точки зору комунікативного підходу, оскільки сама відповідальність є особливим різновидом правової комунікації, спрямованої на особистість правопорушника [12, с. 443]. Юридична відповідальність виступає одним із правових засобів, за допомогою якого діє правовий механізм, а право становить правовий порядок.

Однак правова комунікація виникає лише у випадку, якщо суб'єкти права співвідносять свою поведінку з належними їм правами та обов'язками. Тобто, якщо відбулося прийняття і засвоєння норм, які зв'язують соціальну систему в ціле. Таким чином при випаданні однієї з ланок (у разі правопорушення чи завдання шкоди), юридична відповідальність є інструментом повернення цієї ланки до інтегрованої системи.

Увесь судовий процес, зокрема й у справах про покладення на особу відповідальності, розвивається як певна тактична взаємодія сторін [4, с. 535]. До цієї взаємодії – інтеграції – сторони притягнені примусово внаслідок порушення норм, завдання шкоди і виникнення дефекту у правовідносинах та правопорядку. Ця взаємодія має свої процесуальні правила і обмежена владними повноваженнями суду. Разом з тим суд вживає заходів для скеровування сторін та третіх осіб у напрямку судового спілкування. Подібна

комунікація становить один з проявів інтегративної функції юридичної відповідальності. Цікаво, що заходи реалізації юридичної відповідальності в ході відшкодування шкоди, сплати штрафів, відбування покарання також породжують комунікації різного роду та характеру, які зумовлюють примусове залучення особи до спілкування та взаємодії із державними органами, суспільством, потерпілим тощо.

Отже, незважаючи на те, що інтегративна функція відносно мало виражена у національній правовій системі, її необхідно виокремлювати з-поміж інших функцій юридичної відповідальності, оскільки через неї реалізується особлива мета юридичної відповідальності.

Інтегративну функцію юридичної відповідальності слід розглядати як властивість соціального явища – юридичної відповідальності. Остання становить один із регуляторів гарантій і очікувань соціуму у впорядкованій системі відносин. Інтегративна функція відображає гарантійно-захисний характер юридичної відповідальності і полягає у встановленні соціальних зв'язків між суб'єктами, у забезпеченні злагодженого та стабільного існування соціальної системи за рахунок взаємного визнання прав, обов'язків, відповідальності суб'єктами в межах правового порядку.

Умовою розгляду інтегративної функції юридичної відповідальності є методологічні засади, що ґрунтуються на виокремленні юридичної відповідальності як інституту в соціальній системі, підвидом якої є правова система. З огляду на це юридична відповідальність розглядається як соціальний інтегратор, що пов'язує учасників відносин гарантіями захисту та відновлення.

Традиційне розуміння мети юридичної відповідальності полягає у презумуванні протиправності поведінки осіб і суспільних відносин, адже метою визнається попередження і відвернення правопорушень. Шляхом реалізації інтегративної функції мета юридичної відповідальності трансформується. При її визначенні увага зосереджується не на її карально-превентивному характері, а на гарантійно-захисному. З цієї точки зору метою юридичної відповідальності є збереження правопорядку, правомірних суспільних відносин, гарантування законності, правової стабільності, забезпечення дотримання прав і свобод, пропаганда правомірної поведінки.

Список використаної літератури:

1. Американская социологическая мысль: Тексты / Под В. И. Добренькова. — М.: Изд-во МГУ, 1994.—496 с.

2. Ананьев А. Г. О проблемах современного человекознания / А. Г. Ананьев. – СПб: Питер, 2001. – 272 с.
3. Безрукова О. А. Теоретическая операционализация понятия "ответственность" для целей социологического исследования / О. А. Безрукова // Вісник Одеського національного університету. – Том 15 - Вип.7:Соціологія і політичні науки . – С. 30-36.
4. Еникеев М. И. Юридическая психология. С основами общей и социальной психологии / М. И. Еникеев. – М.: Норма, 2005. – 640 с.
5. Загальна теорія держави і права / за ред. В. В. Копейчиков. – Київ: Юрінком Інтер, 1997. – 320 с.
6. Зелена О. В. Проблеми визначення функцій юридичної відповідальності / О. В. Зелена. // Науковий вісник НАВСУ. – 2003. – №2. – С. 90–95.
7. Кельман М. С. Загальна теорія держави та права / М. С. Кельман, О. Г. Мурашин, Н. М. Хома. – Львів: Новий Світ-2000, 2003. - 584 с.
8. Ковальський В. С. Охоронна функція права / В. С. Ковальський. – Київ: Юрінком Інтер, 2010. – 336 с.
9. Лейст О. Э. Санкции и ответственность по советскому праву / О. Э. Лейст. – Москва, 1981.- 239.
10. Марчук В. М. Правомірна поведінка, правопорушення та юридична відповідальність / В. М. Марчук, Л. В. Ніколаєва. – К: Київський держ. торговельно- економічний ун-т, 1996. – Ч. 2. – 54 с.
11. Мэй Р. Новый взгляд на свободу и ответственность / Пер. А.Лызлова под ред. Д.Леонтьева // Экзистенциальная традиция. - 2005. - №2. - С.52-65.
12. Поляков А. В. Общая теория права: Учебник / А. В. Поляков, Е. В. Тимошина // Учеб. изд. - СПб.: Издательский Дом Санкт-Петербургского государственного университета, 2005. – 472 с.
13. Правові системи сучасності. Глобалізація. Демократизм. Розвиток / В.С. Журавський, О. В. Зайчук, О. Л. Копиленко, Н. М. Оніщенко; Ін-т законодавства, НАН України. Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького; За заг. ред. В. С. Журавський.– К. : Юрінком Інтер, 2003.– 296 с.
14. Юридична психологія: Підручник [Електронний ресурс] // X: Право. – 2008. – Режим доступу до ресурсу: <http://forlawyer.com.ua/knigi/yuridichna-psihologiya-konovalova-vo/14836--1-psihologchna-struktura-zlochynu.html>.
15. Lang W. Spór o pojęcie odpowiedzialności prawnej // Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu. Nauki Humanistyczno-Społeczne. – 1969. – Zeszyt 37. – Prawo 9. – С. 51-70.

У статті проаналізовано та розкрито прояви інтегративної функції юридичної відповідальності. Звернена увага на вплив юридичної відповідальності на особу та суспільство з точки зору соціологічного, частково психологічного та комунікативного підходів до розуміння права. Переосмислено функціональне призначення юридичної відповідальності не лише як правового, але як соціального інституту, що формує правосвідомість та тип поведінки у осіб. Показано як трансформується мета юридичної відповідальності у зв'язку з реалізацією нею інтегративної функції.

Ключові слова: юридична відповідальність, інтегративна функція, соціалізація, інтеріоризація, правопорушення, мета, особа, суспільство.

В статье проанализированы и раскрыты проявления интегративной функции юридической ответственности. Обращено внимание на влияние юридической ответственности на личность и общество с точки зрения социологического, частично психологического и коммуникативного подходов к пониманию права. Переосмыслено функциональное назначение юридической ответственности не только как правового, но как социального института, формирующего правосознание и тип поведения у субъектов права. Показано как трансформируется цель юридической ответственности в связи с реализацией ею интегративной функции.

Ключевые слова: юридическая ответственность, интегративная функция, социализация, интериоризация, правонарушения, цель, личность, общество.

The manifestations of integrative functions of legal responsibility are analyzed and disclosed in the article. Attention is paid to the impact of legal responsibility on the person and society in terms of sociological, psychological and partly communicative schools of thought of jurisprudence. Functionality of legal responsibility had been redefined not only as a legal institution but as a social institution that creates legal consciousness and behaviors of persons. The transformation of the purpose of legal responsibility is shown in connection with the implementation of its integrative function.

Keywords: legal responsibility, integrative function, socialization, internalization, offense, purpose, individual and society.